

GAZSÓ DÁNIEL

A DILEMMA

A Netflix 2020 elején debütált *The Social Dilemma* (A társadalmi dilemma) című filmje hiányérzetet keltett bennem. A Jeff Orlowski rendezte dokudráma figyelemfelkeltő eszközökkel mutatja be a közösségi média ördögi oldalát, ahogyan a Szilícium-völgy óriáscégei termékeikkel rabul ejtenek, függővé tesznek és manipulálnak minket, felhasználókat az online hirdetésekéből származó bevételeik növelése érdekében. Az ebből a problémából fakadó társadalmi dilemma azonban csak a film címében jelenik meg. A látottak és hallottak alapján azt gondolhatnánk, hogy az egyéni szabadság az emberi természet velejárója, és ezért a társadalmi berendezkedés alapja is. Innen a nagy aggodalom (nem dilemma!), hiszen ebből a perspektívából nézve, ha az egyéni szabadságot a Facebook, WhatsApp, Instagram és a többi közösségi média algoritmusai manipulálják, akkor vége a világnak: polgárháborúk alakulhatnak ki, összeomolhat a világgazdaság, veszélybe kerülhet az emberiség jövője – mint arra a film végén utalnak. A szabad akarat eszméjére alapozott társadalmi berendezkedés azonban nem olyan régi jelenség, és a modernkori történelem során nem is először kerül veszélybe. Klasszikus filmkritika helyett a következőkben megkísérlem felvázolni azokat a több évszázadra visszanyúló társadalompolitikai és lélektani folyamatokat, melyek megteremtették a szóban forgó probléma kialakulásának feltételeit, rávilágítva azokra – a probléma kezelése szempontjából meghatározó – kérdésekre, amelyekre a dokumentumfilm nem tért ki.

Európa középkori társadalmait az egyéni szabadság hiánya jellemezte. Akkor az emberek a társadalomban betöltött szerepükhöz voltak láncolva. A társadalmi rendet a természet, pontosabban Isten adta rendnek tekintették. Életük tele volt szenvedéssel, de ott volt az egyház: a vallással való azonosulás biztonságérzetet nyújtott számukra. A kései középkorban a tőke, a szak tudás és az egyéni kezdeményezés jelentőségének felerősödésével kezdetét vette az individualizáció, melynek következtében mozgásba lendültek a társadalmi osztályok. Megváltozott a társadalom szerkezete és vele együtt az egyének karakterstruktúrája is. Az egyházi kötelek meggyengülésével más formában kellett megtalálni a biztonságot. A vallási közösség és a dinasztikus birodalom középkori értékrendjeinek hanyatlása után maradt űrt azonban elsősorban nem a liberalizmus – a szabad akaratba vetett hit –, és nem is a

pozitivizmus – a tudományos racionalitásba vetett hit – töltötte be, hanem a nacionalizmus.

A modern korban a nemzeti mivolt lett az önmeghatározás és a világtrend konstrukciójának alapja. Ma is a nemzetállamok korát éljük. Alig akad olyan állam, amely legitimitását ne a nemzetre alapozná. Ez persze nem azt jelenti, hogy a nemzeti törekvések ugyanolyan formában vannak jelen, mint a 19. századi forradalmak idején. A nacionalizmus – csakúgy, mint más ideológia, populáris kultúra és politikai hitvallás – változás alatt áll, folyamatosan igazodik az új társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális feltételekhez. Ennek tudatosítása elengedhetetlen az elemzésem tárgyát képező társadalmi dilemma megértéséhez. Mindenekelőtt azonban nem a nacionalizmust, hanem a kapitalizmus szellemének tömegessé válását kell megvizsgálnunk, mely előfeltétele volt nemcsak a modern nemzetállamok, de a globális piacgazdaság és a fogyasztói társadalom kialakulásának is.

Az emberi szabadság és autonómia modern demokráciákban megtestesülő eszméjének kiteljesedését a kapitalizmus tette lehetővé, mely minden korábbi gazdálkodási rendszernél racionálisabbnak bizonyult. Max Weber arra a kérdésre keresve a választ, hogy a kapitalizmus szelleme miért éppen Nyugaton és nem más, régóta fennálló civilizációkban alakult ki, megállapította, hogy ennek az új gazdasági viselkedésnek és a vele járó társadalmi, politikai és kulturális változásoknak a fő forrása a protestáns etika. (Itt megjegyzendő, hogy a protestantizmus legerőteljesebben az Amerikai Egyesült Államokban, a későbbi Szilícium-völgy hazájában érvényesült.) Ez nem azt jelenti, hogy a kapitalizmus kialakulásának egyetlen oka a protestantizmus, hiszen tőkés üzleti vállalkozások már előtte is léteztek. A kapitalista szellem tömegessé, dominánssá válásához azonban döntően hozzájárultak a 16. században megjelenő új vallási eszmék, kiváltképp a kálvinizmus. Kálvin János predesztinációtanával – mely szerint nemcsak az üdvösség, hanem a kárhozat is eleve elrendelt – mintegy kivette hívei kezéből saját sorsukat, tehetetlen eszközzé téve őket Isten kezében. Ezzel együtt nagy hangsúlyt fektetett az erkölcsi erőfeszítésre. Tanítása szerint az üdvösség ugyan nem a cselekedeteink következménye, de maga a tény, hogy képesek vagyunk az erőfeszítésre, annak bizonyítéka, hogy az üdvözültek közé tartozunk. Tehát az ember morális kötelessége, hogy kiválasztottnak tekintse magát, és a hivatásában végzett szakadatlan munkával erről bizonyosságot is szerezzen. Mindez az evilági aszkézist vallási erénnyé emelte. Eredetileg ugyan alapjában véve morális erőfeszítésről volt szó, ám idővel a hangsúly egyre inkább az egyéni munkára és annak eredményességére, tehát az üzleti sikerre tevődött át. A kálvinizmus ezirányú fejlődésére alapozva kötötte össze Weber a protestáns etikát a kapitalizmus szellemével, rávilágítva, hogy az embert korábban semmi sem sarkallta arra, hogy többet dolgozzon, mint amennyi megszokott életszínvonala fenntartásához szükséges. Részben a protestáns etika következményeként a

szakadatlan munkát már nem valamiféle külső kényszerítő erő préselte ki az egyénből, hanem saját belső kényszerítő ereje, mely a legszigorúbb rabszolgatartónál is hatékonyabbnak bizonyult. A kapitalizmus aligha tudott volna ilyen mértékben elterjedni e nélkül az aszketikus protestantizmus hivatásetikájából fakadó újfajta munkakényszer nélkül.

A szekularizáció következtében a vallási értékek és magyarázatok háttérbe szorultak, az üdvözülésbe vetett hitet egyre inkább felváltotta a nyereségvágy és a fogyasztói igények kielégítésére való törekvés. A kapitalizmus nyomában meginduló racionalizálódás és bürokratizálódás kiterjedt az élet minden területére. Az önérdek felerősödése mellett egyre általánosabbá vált a tudományba vetett hit. A fokozódó intellektualizálódás, a tudományágak felgyorsult előrehaladásának következtében azonban nem ismertük meg jobban saját életfeltételeinket, sőt inkább még bonyolultabbá tettük azokat. A villamoson utazók többségének fogalma sincs arról, hogy az elektromosság hogyan hozza mozgásba a kocsit, amin ül, mint ahogyan a közösségi média felhasználóinak többsége sem tudja, hogyan működik a világháló. Az intellektualizálódás ellenben azt jelenti, hogy elhisszük, mindezeket a minket körülvevő dolgokat bármikor megismerhetjük, sőt uralmunk alá is vonhatjuk a tudomány révén, tehát mindenféle titokzatos hatalmak és mágikus eszközök nélkül. Ezt nevezte Weber a „világ varázstalanításának” (*Entzauberung der Welt*).

A varázslás szerepét átvette az ésszerű számítás, de mi történt a szabadsággal? A tudományos eredmények nem adnak választ az élet nagy kérdéseire, hogy hogyan cselekedjünk, illetve hogyan ne cselekedjünk, milyen célokat tűzzünk ki magunk elé, és milyen eszméket kövessünk. Ezekre a kérdésekre csak egy próféta vagy egy karizmatikus vezető adhat választ, a tudomány nem, még a Wikipédiával sem. A kérdés az, hogy képesek vagyunk-e próféták, vezetők és minden más külső erő nélkül boldogulni, és a mindennapok problémáival szabadon szembenézni.

Az individualizáció következtében az egyén megszabadult ugyan a középkori rendi társadalom kötelékeitől, de ezzel együtt elveszítette azokat a személyes kötődéseket is, melyek biztonságot nyújtottak számára. Erich Fromm a szabadság előli menekülés társadalomlélektani mechanizmusait vizsgálva ezt az állapotot nevezte „valamitől való szabadságnak”, mely paradox módon növeli a jelentéktelenség, elszigeteltség, tehetetlenség érzését. A kapitalizmus viszonyai között élő ember társadalmi karakterének ez a legfőbb jellemzője. Külső kötelékeitől megszabadulva most már akarata szerint cselekedhetne, ha tudná, mit akar, de nem tudja. Ahogyan Fromm is hangsúlyozta: megtévesztő látszat csupán, hogy a mai kor embere tudja, mit akar, holott valójában csak azt akarja, amit elvárnak tőle. Ki van éhezve az életre, de automata lett belőle. A jelentéktelenség, elszigeteltség, tehetetlenség érzéséből fakadó félelmei és frusztrációi elől menekülve keresi az izgalmat és az élvezetet. Irracionális, akár önpusztító vágyainak kielégítésére most már

nemcsak a valós világban állnak rendelkezésére eszközök, hanem a virtuális térben is. A technológia alapjában véve az ember céljainak elérését segíti, de ha valaki nem tudja, hogy mit akar, könnyen megeshet, hogy a technológia alakítja a céljait. A *The Social Dilemma* című film éppen ezzel szembesít.

Visszatérve Erich Fromm elméletére, ő úgy vélte, hogy a „valamitől való szabadsággal” szemben létezik a „valamire való”, pozitív szabadság, mely nem más, mint a teljes és integrált személyiség spontán tevékenysége. Ennek lényegét a spontán szó latin gyökerével, a *sponte* kifejezéssel magyarázta, melynek eredeti jelentése: „valakinek a szabad akaratából”. Fromm persze abból a fent említett előfeltevésekből indult ki, hogy a szabad akarat az emberi természet inherens tulajdonsága. Ám mi van akkor, ha nem az? Ez a kérdés már nem arra utal, hogy hogyan veszítettük el a szabadságunkat, illetve hogyan nyerhetjük azt vissza, hanem hogy rendelkezünk-e vele valaha, vagy ami talán még ennél is fontosabb: rendelkezhetünk-e vele egyáltalán? Lehet, hogy a szabadság egy hívószó csupán, mely arra buzdítja az emberiséget, hogy szimbólumok újabb, és még bonyolultabb rendszerével varázsolja el magát.

Az elmúlt ötszáz évben sokat változott a világ, de egy középkori hívő tudatállapota a templom kapujában nem sokban különbözhetett egy, a boltok kirakatai előtt álló, vagy a Black Friday akciót két YouTube-videó között megpillantó mai kor emberének tudatállapotától. Ugyanannyira el vannak varázsolva. A bűnbeesés utáni emberi lélek önállósulásába vetett hitet egy hajszál választja el a liberalizmus eszméje szerint megfogalmazott szabad akaratba vetett hittől. Aki ehhez a ponthoz érve még mindig nehezen engedi el az egyéni szabadság ideáját, próbára teheti szabad akaratát: fél percig ne gondoljanak rózsaszín elefántra... Sikerült?

A modern kor folyamán a szabadságba vetett hit szorosan összefonódott az egyenlőségelvűséggel. Ez utóbbit illetően – mely egyszerre alapja a liberalizmusnak és a kommunizmusnak – még egyértelműbb, hogy pusztán a képzelet szüleménye. Az emberi társadalmak mint rugalmas makroközösségek ugyanis mindenhol és mindenkor hierarchikusan szerveződnek. Hierarchia nélkül nincs legitimitás. Legitimitás nélkül pedig nem jön létre tartós társadalmi rend. Ezért van az, hogy minden egyenlőségelvű tanítás forradalmi és átmeneti. Itt elég csupán felidézni George Orwell *Állatfarm: tündérmese* (ford. Sziójyártó László) című szatirikus regényének kulcsmondatát: „Minden állat egyenlő, de egyes állatok egyenlőbbek a többinél”.

Az eddigiek alapján méltán merülhet fel az olvasóban a kérdés: mégis mit tehetünk, vagy egyáltalán kell-e tennünk bármit a közösségi média érzelmeinket és gondolatainkat manipuláló algoritmusai ellen, ha az emberek többsége az elszigeteltségtől való félelmében úgyszólván feladja egyéni szabadságát; a társadalmi egyenlőtlenségek pedig mindig újratermelődnek? Persze, hogy kell! A hatékony reakció előfeltétele azonban a probléma megértése. Az eddigiekben leírtakkal pusztán arra kívántam rávilágítani, hogy a nyugati világban

a felvilágosodással elterjedt szabadság és egyenlőség elvei nem feltétlenül a legmegbízhatóbb támpontok. Ez nem jelenti azt, hogy emberi értékek pusztulását karba tett kézzel kell végignéznünk. Ellenkezőleg, ami az emberi társadalmakra veszélyt jelent, azzal foglalkozni kell, de elsősorban nem az egyén, hanem a közjó érdekében. A közjóra alapozott társadalmi rend feltétele – mint azt Arisztotelész már az ókorban megállapította – nem a szabad akarat, hanem az igazságos törvény. Az igazságosság lényege pedig nem a társadalmi egyenlőség, hanem a mértékletesség.

A közösségi médiában történő manipulációval szemben tehát olyan szabályokra van szükség, melyek mértékletessé teszik az internet felhasználását, gátat vetve a függőség és vagyonszerzés online térben történő szélsőséges megnyilvánulásainak. Ilyen szabályok megalkotásához a technológiai fejlődés nem nyújt jelentős segítséget. Az algoritmusok felülmúlhatják racionális képességeinket, legyőzhetnek minket sakkban, akár életcéljainkat is átalakíthatják, de igazságos törvényeket a közjó érdekében nem képesek alkotni.

Az internetes piactér, az online marketing és a közösségi média szabályozása nem újkeletű, többek között az elemzésem alapjául vett filmben is utalnak rá. A tudomány hangján megszólaló Shoshana Zuboff egyenesen betiltaná a világhálón kialakult pusztító hatású piacokat, igaz, egészen más elvek szerint: a szabadság védelmében. A Harvard Business School professor emeritusaként azonban erre nincs lehetősége. Új törvényeket ugyanis csak az arra jogosultak hozhatnak, tehát a politikai hatalom birtokosai, akik a jelenkorban nem mások, mint a nemzeti alapon szerveződő modern államok kormányai.

Globális problémák esetében hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy még mindig a nemzetállamok korát éljük. A második világháborúból kilábalva létrehoztuk ugyan az Egyesült Nemzetek (nem szabad egyének!) Szervezetét, majd az európai egység eszméjébe burkolt gazdasági érdekek mentén az Európai Uniót, azonban ezek és a hozzájuk hasonló nemzetközi szervezetek lényegi előrelépést láthatóan nem képesek tenni a globális problémák kezelésében. A tagállamok döntéshozói továbbra is féltik a nemzetállami szuverenitást, melynek érdekében bármikor hajlandóak különválni (lásd brexit). Lokális és nemzeti érdekek mentén nem lehet igazságos törvényeket hozni globális problémák kezelésére. Ez okozza a jelenkor legfőbb társadalmi dilemmáját. A lokális, a nemzeti és a globális formációk ellentéteiből fakad az a tétova tehetetlenség, melyet nemcsak a közösségi média szabályozásával kapcsolatban tapasztalunk, hanem a klímaváltozás, de még a nagyobb migrációs hullámok vonatkozásában is. Jelenlegi rendszereink nem teszik lehetővé, hogy globális problémákra globális válaszokat adjunk, mert ahhoz meg kellene haladni a nemzetállamot és a kapitalizmust. Abban sem lehetünk biztosak, hogy egy nemzetállamok felett álló uralmi rendszer minden ilyen jellegű problémát megoldana. A világhatalom nem egyszerű. Gyakorlóinak vajon lenne-e idejük az igazságosságon gondolkodni?